

PSIXOLOGİYA VƏ KORREKSIYA PEDAQOGİKASI

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI AUTİZMLİ UŞAQLARIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aidə Nəbiyeva,

fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə dissertant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
E-mail: namazovaaida@mail.ru

Rəyçilər: *psixol.ü.elm.dok., prof. R.İ. Əliyev,*
ped.ü. fəls dok., dos. S.Q. Həsənlı

Açar sözlər: *psixi inkişafın pozulması; uşaqlıq dövrü; uşaq autizmi; psixi və sosial inkişafda çətinliklər; məktəbəqədər yaş dövrü; fəal uzaqlaşma; kənardan seyr etmə; göz kontaktı*

Ключевые слова: *нарушение психического развития; детство; детский аутизм; трудности психического и социального развития; дошкольный возраст; активное избегание; смотреть с внешней стороны; зрительный контакт*

Key words: *violation of mental development; childhood; child autism; difficulties in mental and social development; preschool age; active deportation; do not watch out; eye contact*

Məlum olduğu kimi, erkən uşaq autizmi (EUA) – uşaqda bioloji defisitərlərin mövcud olması nəticəsində meydana gələn, psixi inkişafın pozulmasının xüsusi növüdür. Bu vəziyyətə düçar olmuş uşaq, anadan olduğu andan, xüsusi şəraitdə inkişaf edir və onun inkişafında, mütəxəssislərin fikrincə, normal inkişaf dövrü mövcud olmur. O da məlumdur ki, psixi və sosial inkişafda çətinliklər təkcə uşaqlıq dövründə üzə çıxırlar və uşaq autizminin təzahürləri ilə yaşayan insan bütün ömrü boyu xüsusi dəstəyə ehtiyac duyur. Bu cür yardımın təşkil olunması və həyata keçirilməsi üçün, EUA sindromlu uşağın problemlərinin formalaşma dinamikasının xüsusiyyətlərini təyin etmək vacibdir. Bu baxımdan, EUA sindromlu uşaqların psixi inkişafında yer alan pozuntuların yaş xarakteristikasının, konkret nəzərdən keçirilən halda – məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda psixi inkişafın yaş xarakteristikasının nəzərdən keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu yaş dövrü, mütəxəssislərin fikrincə, həm də onunla səciyyələnir ki, bu zaman, bütün təhlükəli meyllərin mövcud olmasına baxmayaraq, sindrom hələ tam formalaşmamışdır və, deməli, psixoloqun uşaqla və onun yaxınları ilə apardığı profilaktika işi xüsusilə məhsuldar ola bilər.

Məktəbəqədər yaş dövrü – uşaq autizminin daha kəskin, “klassik” təzahürləri dövrüdür.

Bu – EUA sindromunun təzahürlərinin artıq formalaşmış təsviri dövrüdür. Uşaq artıq onun həyatına müdaxilənin autist mühafizə üsullarını formalaşdırmışdır. Haqqında söz açılan bu dövr, şübhəsiz, bu cür uşaqların yaxınlarının həyatında ən ağır dövrüdür. Yaşlıların uşağın həyatına fəal müdaxilə cəhdləri, onun həyatının bərqərar olmuş stereotiplərinin pozulması adətən dramatik nəticələnir – uşaqda neqativizm qeyd olunur, onun qorxuları artır, təcavüz və özünə təcavüz xarakterli reaksiyaların tezliyi və intensivliyi artır, uşağı onun əhatə mühitindən təcrid etməyə yönəlmiş autosimulyasiya xarakterli stereotip üsullar güclənir və təkmilləşir.

Yaşlılar (EUA sindromlu uşağın valideynləri) təkrar-təkrar acizlik hissini yaşayır, uşağı öyrətməkdə, onu sakitləşdirməkdə, ağır yaşantılardan qorumaqda imkansız qalırdılar. Məhz bu zaman valideynlər artıq uşağın inkişafında ciddi problemlərin olduğunu aydın başa düşür və kömək almaq ümidi ilə mütəxəssislərə üz tuturlar. O da yaxşı məlumdur ki, araşdırılan yaşda normal inkişafda olan uşaq dünyanı daha fəal şəkildə mənimsəyir, onda əhatə mühiti ilə qarşılıqlı əlaqə üsullarının, nitqin, təfəkkürün, yaradıcılığın sürətli inkişafı gedir, xarakterin formalaşması prosesi gedir; uşaq insanlar arasında münasibətlərin emosional cəhətini dərk etməyə, özünü

qavramağa başlayır. Oyunda o özünü ifadə edir, gələcəyə hazırlaşır.

Bəs EUA sindromlu uşaqlarda nə müşahidə olunur? Hər şeydən əvvəl, erkən uşaq autizmi uşaqlarda adekvat emosional əlaqənin pozulması (daha doğrusu, onun formalaşmaması) ilə bağlıdır. EUA sindromlu uşaq sanki əhatəsindəki heç nəyi “görmür”. Ona edilən müraciətə boylanmır, heç nə soruşmur, başqaları ilə (hətta öz anası ilə) göz kontaktından qaçır. Bu çətinliklər yaşlıları ilə əlaqələrdə daha parlaq (məhəl qoymamaq, fəal uzaqlaşma, kənardan seyr etmə, “yaxınlıqda” oyun və s.) əks olunur. Bu cür uşağı qarşılıqlı ünsiyyətə cəlb etmək baxımından inadkar cəhdlər uşaqda təşvişin və gərginliyin formalaşmasına səbəb olur.

EUA sindromlu uşağın davranışı aşkar stereotipliklə (təkrarlanmalarla) səciyyələnir, məsələn: əhatəsində vərmiş etdiyi sabitliyin qorunub saxlanması, eyni bir qidanın qəbul edilməsi, eyni paltarın geyinilməsi, eyni marşrutla gəzmək, eyni hərəkətləri, sözləri, ifadələri təkrarlamaq, maraqların sabitliyi, eyni üsulla əlaqəyə girmək və s. Vəziyyətə adekvat emosional reaksiyanın olmaması, emosional rezonansın zəifliyi ilə yanaşı, onlar üçün işıq, səs, taktil, temperatur qıcıqlandırıcılarına qarşı hiperteziya səciyyəvidir. Bu ona gətirib çıxarır ki, erkən uşaq autizmi əhval-ruhiyyənin daimi mənfi fonu ilə müşayiət olunur. Uşaqlar, öz ünvanlarına yönəlmiş kəskin tona qarşı yüksək səviyyədə həssas olurlar. Başqasının siması çox güclü qıcıqlandırıcıya çevrilir (birbaşa görmə kontaktının olmaması məhz bununla izah edilir).

Bu uşaqların xarici görünüşü də səciyyəvidir: onlar boy atmaqda öz yaşlılarından geri qalırlar. Fiziki inkişafda anomaliyalar, həmçinin, yuxarı nəfəs yollarının infeksiyasının tezliyinin artması və mədə-bağırsaq traktının disfunktsiyaları ilə təmsil olunur. Ağrı həddi aşağıdır, onlar hətta özlərini zədələsələr belə, ağlamırlar. Uşaqlar nə sözlə, nə də hərəkətləri ilə somatik xəstəlikləri bürüzə vermirlər.

Əhatəsindəki insanlarla, ilk əvvəl valideynlərlə kontaktın pozulması (formalaşmaması) uşağın nitqinin kommunikativ funksiyasının pozulmasında da aydın görünür. Nitqin inkişafı müddətindən asılı olmayaraq, formalaşmış ekspressiv nitqin formalaşmasında pozuntular, və əsasən də,

kommunikativ funksiyanın qeyri-qənaətbəxş olması müşahidə olunur. Belə uşaqlar hətta 5-6 yaşlarına kimi çox az hallarda suallarla müraciət edir, əksər hallarda onlara ünvanlanmış suallara cavab vermir və yaxud sadə, birmənalı cavablar verirlər.

Eyni zamanda onlarda, kifayət qədər inkişaf etmiş “avtonom nitq”, yəni öz-özü ilə danışmaq yer ala bilər. Bəzi hallarda bu uşaqlarda “fonoqrafizm” effektinə (onun xeyli əvvəl eşitdiyinin sonradan, demək olar ki, sözbəsöz təkrarı) rast gəlinir. Nitqin səciyyəvi patoloji formaları – bilavasitə və ya vaxt baxımından dala qalan exolaliyalar, neologizmlər, şüar xarakterli təkrarlanan səsləndirilmə, intonasiyada qeyri-adi uzatmalar, özünə münasibətdə 2-ci və 3-cü şəxs əvəzliliklərindən və fel formalarından istifadə - yer alır. Nitqin məzmunu ibtidai formaların daha yuxarı yaşlı uşaqlara və yaşlılara xas olan mürəkkəb ifadələrlə birləşir.

Bu dövrdə, V. Lebedinskiyə görə, ağırlı hiperesteziya və onu müşayiət edən diskomfort, uşaqlarda qorxuların meydana gəlməsi üçün əsas formalaşdırır.

Əhvalın təlaş dolu ümumi fonu və çoxsaylı qorxular daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu qorxuların sırasında aşağıdakıları göstərmək olar: ayrı-ayrı şəxslərdən, əşyalardan (məsələn, adi paltar asqısından, dəridən, çətirdən və s.), məişət cihazlarının (ülgücün, tozsoranın, qapı zənginin və s.) səmindən, parlaq işıqdan, təbii hadisələrdən (buludlardan, küləkdən, ağacların xışiltısından və s.) qorxu. Bir çox hallarda onlara xəstəlik qorxusu da əlavə olunur, bəzən isə əhvalın əsaslandırılmamış dəyişmələri müşahidə olunur.

Autist səciyyəvi qorxular ətraf aləmin uşaq tərəfindən təhrif edilmiş şəkildə qavranmasına gətirib çıxarır. Bu zaman uşaq dünyanı bir tam kimi yox, ayrı-ayrı affektiv əhəmiyyətli əlamətlərin əsasında qəbul edir. Oyun fəaliyyəti stereotip, monoton xarakter daşıyır (məs., işığın yandırılması və söndürülməsi, əşyaların bir yerdən digərinə və əksinə yığılması və s.). Bu növ oyunlara o qədər yüksək aludəçilik formalaşır ki, onları bu oyunlardan ayırmaq olduqca çətin olur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç bir uşaqda bütün verilən xarakterik hallar yer almır və yaxud eyni zamanda formalaşmır (simptomlar yaşla və əqli inkişafı ilə bağlı dəyişirlər).

Məsələ burasındadır ki, autizmlə uşaqların inkişafı qeyri-bərabər xarakter daşıyır, bu isə onlara dar bir sahədə, məsələn, musiqidə, riyaziyyatda, yüksək qabiliyyət nümayiş etdirməyə imkan verir, hansı ki, bu uşaqlarda gündəlik həyatla bağlı bacarıqlarda böyük çatışmazlıqlar (defisitlik) aşkar olunur.

O. Nikolskaya autist uşaqların, davranış baxımından bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən dörd başlıca növünü fərqləndirir. Bu qruplara aid edilən uşaqlar bir-birindən autizmin ağırlığı və xarakteri ilə (tərki-dünyalıqla, neqativizmlə, autist maraqlara aludə olması ilə), aşkar olunan stereotipliyin səciyyəsi (nizamın pozulmasına xarici reaksiyanın olmaması, ətrafdakı dəyişikliklərə kəskin şəkildə müqavimət göstərilməsi ilə, öz davranışında ifrat dərəcədə rigidlik, mənimsənilmiş qaydaya pedantik riayət olunması) ilə, autostimulyasiyanın səciyyəvi formaları ilə, uşağın kommunikasiyada, nitqlə və intellektlə bağlı inkişafda imkanları ilə), yaxınları ilə qarşılıqlı təsir təşkil edilməsi imkanları ilə fərqlənirlər.

Bu təsnifatı qəbul edərək, hər bir qrupdan olan EUA sindromlu məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək:

1. Birinci qrupa aid olan uşaqlar inkişafda daha kəskin qabardırılan pozuntular nümayiş etdirirlər: ətraf aləmlə əlaqələrdə fərdi seçim inkişaf etmir, yaxınlarına bağlılıq zəifdir, adətən, fərdi məşğuliyyəti olmur, otaqda var-gəl edir. Valideynləri onları idarə edə bilmir, diqqətlərini cəlb edə bilmirlər. Aydın olur ki, tək-tək səsləndirilən sözlər, özünəxidmət vərdisləri formalaşmışdır. O, daim özünü təhlükəyə məruz qoyduğundan, nə yemək, nə içmək tələb etmədiyindən, ağrısını bildirmədiyindən, birdən-birə yerindən götürülüb qaça biləcəyindən, onu izləmək lazım gəlir.

2. İkinci qrupa aid edilən uşaqlarda, bu yaşda, öz ətraf aləmi ilə əlaqələrdə olduqca məhdud seçicilik formalaşır; o, baş verəni tam nəzarət altına almağa çalışır, onda sabitlik tələb edir. Qidada, paltarda, gəzinti marşrutlarında, doğmaları ilə əlaqələrdə ciddi seçicilik təyin edilir; bir çox qorxular və qadağalar bərqərar olur.

Vərdiş edilmiş qaydanın pozulması dözülməz fiziki iztirab kimi, təsirli təcavüz kimi yaşayır. Onun sakitləşdirilməsinin yeganə yolu - əvvəlki qaydanın bərpa edilməsidir.

O, həmçinin, öz yaxınlarının, hər şeydən əvvəl də anasının davranışına nəzarət etməyə səy edir. Anasının yanında olmaması təkcə ağır situativ davranış reaksiyalarını formalaşdırmır – hətta anasının qısa müddətdə belə yanında olmaması uşağın inkişafında ümumi repressə səbəb ola bilər.

Ağır affektiv problemlərdən savayı, uşağın koqnitiv inkişafında və hər şeydən əlavə də nitqinin inkişafında, ləngimələr aşkar olur. Uşaq nitqində stereotip qısa ifadələrdən – şaplardan istifadə edir, onda, normal uşaqlarda müşahidə olunmayan çoxsaylı stereotip hərəkətlər formalaşır ki, bu da inkişafda patologiyaları labüd edir.

3. Üçüncü qrupa daxil edilmiş uşaqlar, parlaq nitq və intellekt inkişaf etdirməklə yanaşı, ifrat dərəcədə uyuşmaz xarakter nümayiş etdirir, hər bir məsələdə dediyinin üstündə durmağa çalışır. Münasibətlərində münaqişə meyilli olur, qarşılıqlı fəaliyyətin qurulması, onun diqqətinin kənar əşya və hadisələrə cəlb edilməsi mümkünsüz görünür.

Onlar başqalarının dediklərinə qulaq asmır, onların reaksiyasını izləmirlər, mürəkkəb nitq formalarına yiyələnən zaman dialoqa girə bilməməklə təəccübləndirirlər. Uşaq, uzun-uzadı süjetlər nəql edə bilər, bu zaman o bu süjetlərdə, normal inkişaf etmiş məktəbəqədər yaşlı uşaqlardan fərqli olaraq, öz xoşagəlməz təəssüratlarının həllini axtarmır, əksinə, diqqətini şok təsirli təfəssilatda cəmləşdirir.

Bundan başqa, bu məşğələlər stereotip xarakteri daşıyır, uşaq eyni bir təəssüratın üzərinə dəfələrlə qaydır. Bunun yaxınlarında neqativ təəssürat yaratdığını görərkən, onların qəzəbindən həzz alır.

Ətrafındakılarla qarşılıqlı fəaliyyətin qurula bilməməsi daha çox onun həmyaşdalarına aid olur. Bir imkan kimi, uşaqlar öz yaşdalarına yaxşı münasibət göstərə bilərlər, lakin praktikada ümumi oyuna qoşula bilmirlər, kəskin surətdə öz şərtlərini diktə etməyə çalışırlar, aqressivdirlər (əsasən, verbal şəkildə). Nəticədə, onun yaxınlarında (valideynlərdə) belə bir fikir yaranır ki, kütləvi məktəbdə, adi uşaqlarla birlikdə oxumaq onların yüksək intellektə malik uşaqları üçün qeyri-mümkün ola bilər.

4. Nəhayət, dördüncü qrupa aid edilən uşaqlar, hər şeydən əvvəl, inkişafda ləngimə nümayiş etdirirlər. İri miqyaslı emosional qeyri-

yetkinlik qorunub saxlanır – uşaqlar təəssüratlardan həddən artıq yorulur və üzülür, asanlıqla özlərindən çıxırlar, çətin idarə edilirlər və bu zaman səfeh təəssüratı bağışlayırlar. Nitqləri kasıb və qeyri-qrammatik, intonasiya baxımından zəif ifadə edilirlər, onlara istiqamətlənmiş təlimatı gec qavrayırlar.

Məktəbəqədər uşaqlığın artıq əvvəlində bu uşaqların əksəriyyəti “uşaq autizmi” klinik diaqnozu alırlar, əksər hallarda diaqnozun təyin edilməsi və medikamentoz müalicənin seçilməsi uşağın xəstəxanada uzunmüddətli qalması ilə bağlıdır. Bu zaman təkcə adət etdiyi ev şəraitindən (hansından ki, ayrılmağın özü bu cür uşaq üçün travmatik xarakter daşıyır) deyil, həm də yaxın adamından ayrılırsa (uşaq xəstəxanaya anasından və ya digər yaxın adamından ayrılaraq yatırılır), onun inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə geriləmə, artıq formalaşmış kommunikasiya vərdişlərinin itirilməsi, affektiv problemlərin kəskinləşməsi ehtimal olunur.

Bu cür uşaqların yaxınların dediklərinə görə, evə qayıtdıqdan sonra uşağın əvvəlki adaptasiya səviyyəsinin bərpa olunması prosesi yarım ilə qədər vaxt tələb edir. Bu yaşda uşaqların əksəriyyətini uşaq kollektivinə daxil etməyə,

uşaq bağçasına yerləşdirməyə çalışırlar. Bu, sözü gedən uşaqlar üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki uşaq qrupunda yaşamaq təcrübəsi olmadan, ümumi qaydalara riayət etmədən, məktəbdə təlimə başlamaq onun üçün çox çətin olacaqdır. Lakin, uşağın bağçaya, onun ictimai mühitin bu cür ciddi şəkildə mürəkkəbləşməsinə hazırlığı (məsələn, ev həyatının kifayət dərəcədə formalaşmış stereotipi yaranana, digər uşaqlara marağının meydana gəlməsinə qədər) və onun öz yaxınları ilə münasibətlərinin inkişaf dinamikası (məsələn, uşağın onlara fəal şəkildə bağlılığı) nəzərə alınmadan yerləşdirilməsi, həm onun artıq mövcud çətinliklərinin güclənməsinə, həm də yeni problemlərin meydana gəlməsinə gətirib çıxara bilər.

Problemin aktuallığı. Məqalədə vurğulanan məsələlər aktuallığı ilə diqqət çəkir, araşdırılması əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə toxunulmuş problem praktik əhəmiyyətə malik olduğu kimi elmi cəhətdən də əsaslandırılıb.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məktəbəqədər təhsil müəssisələri üçün, psixoloq, müəllimlər və valideynlər üçün praktik əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Лебединская К.С. Ранний детский аутизм // Нарушения эмоционального развития как клиничко-дефектологическая проблема. М.: НИИ дефектологии РАО, 1992.
2. Лебединская К.С., Никольская О.С. Диагностика раннего детского аутизма. М.: Просвещение, 1991.
3. Иванов Е. С, Демьянчук Л.Н., Демьянчук Р.В. Аутичный ребенок: проблема интеграции /В сб.:Ананьевские чтения: (Тезисы науч.-практ. конф.) / Под. ред. А.А.Крылова. СПб., 2000.
4. Баенская Е.Р. Помощь в воспитании детей с особым эмоциональным развитием: младший дошкольный возраст. Альманах института коррекционной педагогики РАО. 2001.
5. Гиндикин В.Я. Ранняя диагностика психических заболеваний. Киев, 1989.
6. Гурьева В.А., Семке В.Я, Гиндикин В.Я. Психопатология детского возраста.
7. В.М. Астапова, Ю.В. Микадзе. Психология детей с отклонениями и нарушениями психического развития. СПб.: Питер, 2002.
8. Янушко Е.А. Игры с аутичным ребенком. Установление контакта, способы взаимодействия, развитие речи, психотерапия. М.: Теревинф, 2007.

A. Nəbiyeva

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА
С АУТИЗМОМ**

РЕЗЮМЕ

Ранний детский аутизм (РДА) - является особым видом нарушения психического развития возникшего в результате существования у ребёнка биологической дефицитарности. Ребёнок, который обречен на такое состояние, с момента рождения, развивается в особых условиях и, по мнению, экспертов в его развитии не существует нормального периода.

Период дошкольного возраста является периодом проявления более острого детского аутизма, то есть «классического». Это является уже сформировавшимся описательным периодом проявления синдрома РДА.

A. Nəbiyeva

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF PRESCHOOL-AGED CHILDREN WITH AUTISM

SUMMARY

Early child autism is the special type of mental disorders appearing in the result of existence of biological deficiency in child. A child affected by this situation is developed in special conditions since is birth and according to experts there is not normal development period in development of the child.

Difficulties in mental and social development do not appear during childhood period and a person living with sings of autism needs special support all life long.

Preschool-aged period – is the period of child autism which is more acute and having classic appearances. This- is the formed descriptive period of ECA syndrome appearances. The child gave a form to the autistic protection methods of interfere with his life.

Redaksiyaya daxil olub: 08.11.2017